

न्यायको पुनर् व्याख्या: नेपालको नयाँ संविधानमा दलित अधिकारको संरक्षण गर्ने कार्य विवरणपत्र
मानवअधिकार तथा विश्व न्याय केन्द्र, न्युयोर्क विश्व विद्यालय कानून विभाग दलित गैसस अन्तराष्ट्रिय दलित
एकबद्धता सञ्जाल

१. परिचय

नेपालको नयाँ संविधान बनाउँदा खेरि, संविधान सभालाई देशमा शान्ति बलियो बनाउने र नेपालको राजनीतिक आर्थिक तथा सामाजिक विकास अगाडि बनाउने ठूलो मौका छ। संविधान सभालाई अरु के अवसर छ भने हरेक व्यक्तिको स्वाभाविक dignity प्रति आफ्नो प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने मौका छ। यी मुख्य लक्ष्य पूरा गर्नुको लागि, नेपालका सम्पूर्ण दलित जन संख्याको अधिकार जसभित्र बहिस् करण भएका दलित समाज जस्तो कि दलित महिला र "तल्ला" दलित जातहरू - अहिले प्राप्ति हुनुपर्छ।

यो संयुक्त वक्तव्यले नेपालका अन्तराष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी दायित्वलाई मान्यता दिएर कसरी अधिकार प्राप्त गर्ने दलितको लागि एउटा समूह जसले २००० वर्षदेखि जातको आधारमा भेदभाव सामना गर्दै आएको छ। यस संयुक्त वक्तव्यले अन्तरिम संविधानलाई शुरुवात मानिन्छ र नेपालको भविष्यमा बनिने संविधानको प्रावधानको सङ्केत मानिन्छ र यस वक्तव्यले निश्चित रूपमा नेपालको दायित्व अनुरूप मानव अधिकारलाई प्रत्याभूति गर्नुको लागि प्रावधानलाई कसरी अझै प्रभावकारी बनाउने व्याख्या गरिन्छ। अन्तरिम संविधानका अति आवश्यक भागहरू जस्तो कि दलित मानिसको राजनीतिक सहभागिता, विशेष उपायका प्रावधानहरू, छुट्टै भागमा "छुवाछुत"को व्यापक अस्विकार, दास प्रथाको उन्मुलन, र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार हनन् भएकोमा अदालतमा लड्न पाउने, नयाँ बनिने संविधानमा पनि हुन्छ भने यो वक्तव्यले मानिएको छ र यी प्रावधानहरूलाई अझ राम्रो बनाउनुको लागि सबभन्दा महत्वपूर्ण सुझाव मात्र दिएको छ।

सम्मानता तथा भेदभावबाट मुक्त हुने र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार जस्ता क्षेत्रमा प्रत्याभूति भएका अधिकारहरू र यी अधिकारको कार्यान्वयन कसरी गर्ने यो सुझावहरूले सम्बोधन गरेको छ। नेपालको अनुभव र इन्डिया जस्तै जातीय भेदभावबाट पिडित भएको अरु देशहरूको अनुभवले के सिकाउँछ भने कागजमा अधिकार प्रत्याभूति गरेर मात्र हुँदैन, र संविधानको सोच र सामाजिक अस्तित्व बीचको फरक जुन नेपालको मानव अधिकार रेकर्डमा अहिलेसम्म देख्दै आएको छ हटाउनुको कडा कार्यान्वयन र नियमको पालना चाहिन्छ।

२० संवैधानिक क्षणको सन्दर्भ: वास्तविक तथा कानुनी प्रारम्भ विन्दु

क० नेपालमा दलित अनुभव

नेपाली समाजमा नेपालको "सर्वव्यापी" जातिप्रथाको "प्रभावशाली पकड" रहेको छ, जुन तथ्यलाई नेपाल सरकार स्वयं स्वीकार गर्दछ। ऐतिहासिक आधार तथा धार्मिक औचित्यबाट नाङ्गिएको यो सामाजिक उच्चनिच हो, जुन कुनै विशेष सामाजिक समूहमा जन्म लिएकै आधारमा मानिसका केही समूहलाई सदाका लागि निम्नस्तरको भनी ठानिने भेदभाववाहेक केही होइन। यस भेदले दलितको अस्तित्वको सोच्न सकिने प्रत्येक पक्षको व्याख्या गर्दछ; उनको नागरिकता, भूमिमाथिको उनको पहुँच, उनको शिक्षा, उनको जीविकोपार्जन, उनको जीवनसाथीको चयन, उनको पूजास्थल, उनको सुरक्षा, उनको स्वास्थ्य तथा उनको शारीरिक अखण्डता प्रत्येक उनको जातले गर्दा नै मुख्यतया सीमित गरिएका छन्। यो भेदभावकारी प्रथाको सर्वाधिक ठूलो स्वरूप "छुवाछुत"को अभ्यास हो - दलितहरू "दूषित" हुन्छन् भन्ने विश्वासमा आधारित गैरदलित तथा तीसँग भएका वस्तुहरूलाई छुनबाट गरिने निषेधसहित तिनको अरू जातका सदस्यहरूबाट पूर्ण अस्वीकार तथा पृथक्करण।

जातीय भेदभाव तथा "छुवाछुत"को अभ्यासले केही अनौपचारिक अनुमानका आधारमा नेपालको जनसङ्ख्याको २५ प्रतिशतसम्म ओगटेका हुन सक्ने छ। सरकारर व्यक्तिगत पात्रहरूले दलितहरूलाई जोखिमखालका शोषण गर्दै आएको छन। जातिप्रथाले ल्याएका उल्लेखनीय व्यवधानका बाबजुद केही दलितहरू अगाडि बढेका भए तापनि दलितहरूको ठूलो प्रतिशत शोषणको चरम स्वरूपहरूप्रति जोखिमोन्मुख रहेका छन्। "माथिल्लो जाति"का समुदायका सदस्यहरू चरित्रगत हिसाबले दलितहरूलाई पृथक् समुदायमा बस्न बाध्य पार्दछन्; उनीहरूलाई सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्नबाट निषेध गर्दछन्; उनीहरूलाई भोजन, पानी तथा भूमिमाथिको पहुँच अस्वीकार गर्दछन्; र "उच्च जाति"का लागि "कर्मकाण्डीरूपमा अशुद्ध" ठानिएको जातिमा आधारित पेसा अँगाल्न विवश पार्दछन्। तोकिएको यो सामाजिक व्यवस्थाको अवज्ञा गर्ने दलितका प्रयासहरूले दण्डात्मक हिंसा तथा सामाजिक बहिष्करणको सामना गर्नुपरेको छ र राष्ट्रले धेरै जसो यस्ता कार्यलाई रोक्नु वा सजाय दिनु असफल भएको छ। यसबाहेक, नेपालका दलित महिलाहरू र केटीहरूले जातको आधारमा र लिङ्गको आधारमा दोबर भेदभाव बोक्नु परेकोमा शोषण र हिंसा अनुभव गर्नु परेको छ र आफ्नो दैनिक आधारभूत आवश्यकता पुरा गर्न सकेको छैन। दलित महिलाको साथै, देशको दक्षिण भेगमा बसेका मधेसी दलित मानिसहरू र गैने तथा बादा जस्ता marginalized दलित जातहरू अझै marginalized भएका र समाजबाट हटाएको छन र त्यस कारणले आफ्नो मानव अधिकारको पालनामा वहाँहरूले धेरै बादाहरू सामना गर्नुपर्दछ।

ख) नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी कानुनी दायित्वहरू

जातीय भेदभावको नेपालले गरेको व्यक्त वा अव्यक्त समर्थन अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गत गैरकानुनी छ। जातीय प्रथाका अन्तर्निहितरूपमा रहेका विभेदकारी विशेषताहरूलाई अस्वीकार गर्ने देहायका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरूको नेपाल पक्ष राष्ट्र हो : सबै प्रकारका जातीय भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (आईसीईआरडी), महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि (आईसीसीपीआर), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि (आईसीईएससीआर), यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्ध महासन्धि (क्याट) तथा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सीआरसी)। यी सन्धिहरूले असल नियतले गर्नेपर्ने बाध्यकारी दायित्वहरूको सिर्जना गर्दछन्।

अधिकारहरूलाई कदर, संरक्षण तथा पुरा गर्नका लागि यी सन्धिहरूले असल नियतले गर्नेपर्ने बाद्यात्मक दायित्वहरूको सिर्जना गर्दछन्। यो दायित्वहरूमध्ये सबभन्दा मूल दायित्व भनेका व्यक्त वा अव्यक्त भेद्भाव र सम्मानता, जुन कुराको अर्थ के हो भने औपचारिक वा कानुनमा सम्मानता र अस्तित्वमा वा अभ्यासमा सम्मानता substantive सम्मानताको दायित्वले गर्दा मानिसको वास्तविक सम्मानतालाई प्रभाव गर्ने सबै कारणहरू नेपालले हेर्नेपर्छ, जस दायित्वभित्र धेरै खालका भेदभाव सामना गरेको मानिसहरू जसो कि दलित महिला र दलितले दलितलाई भेदभाव गरेको पनि पर्दछन्।

नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरूले नेपाललाई जातीय भेदभावका सम्बन्धमा देहायका कार्यहरू गर्न द्विविधरहित ढङ्गले बाध्य गराउँछ :

- सबै प्रकारका जातीय भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिबमोजिम, वंशमा आधारित प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष भेदभावका सबै स्वरूप तथा प्रकटीकरण, जसमध्ये जातीय भेदभाव पर्दछ, लाई उन्मूलन गर्न; नागरिक, राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्तिमा गैरभेदभावलाई सुनिश्चित गर्न; र दलित तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायहरूका लागि समानता सुनिश्चित गर्न सकारात्मक उपायहरू गर्न नेपाल बाध्य छ।
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिबमोजिम, आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभित्र वा क्षेत्राधिकारअन्तर्गत रहेका सबै व्यक्तिका नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूलाई प्रत्याभूत गर्न नेपाल बाध्य छ। अन्य कुरामध्ये, यस अभिसन्धिले बाँच्न पाउने अधिकारको स्वेच्छाकारी अस्वीकृति, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय, दासप्रथा,

पराधीनता, जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रम, स्वेच्छाचारी पक्राउ वा थुना, गोपनीयता, परिवार वा लेखापढीमा स्वेच्छाचारी हस्तक्षेप र प्रतिष्ठा र ख्यातिमा गैरकानुनी आक्रमणलाई निषेध गर्दछ। त्यसबाहेक, यसले नेपाललाई विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, भेला हुन पाउने तथा सङ्गठन गर्न पाउने स्वतन्त्रता, स्वतन्त्रपूर्वक विवाह गर्न पाउने अधिकार, प्रत्यक्षतः वा स्वतन्त्रपूर्वक निर्वाचित प्रतिनिधिहरूमार्फत् सार्वजनिक मामिलाको सञ्चालनमा भाग लिन पाउने स्वतन्त्रता, मतदान गर्न पाउने अधिकार, र स्वतन्त्रतापूर्वक संस्कृतिको उपभोग तथा धर्मको अभ्यास गर्न पाउने अधिकारका छुट दिएको छ। साथै, कानूनका अगाडि सबै व्यक्तिलाई समान व्यवहार गर्न तथा बिनाभेदभाव सबैलाई कानूनको समान संरक्षण उपलब्ध गराउन नेपाल बाध्य छ।

■ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिबमोजिम, केही आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू प्रत्याभूत गर्न नेपाल बाध्य छ। यी अधिकारहरूमा स्वतन्त्रतापूर्वक छानेको क्षेत्रमा कार्य गर्न, कामका लागि उचित र समान पारिश्रमिक, मजदुर तथा तिनका परिवारका लागि राम्रो जीवनस्तर प्रदान गर्ने तलबसुविधा, सुरक्षित तथा स्वस्थ कार्यवस्था, कार्यघण्टा र कार्यदिनको मनासिब सीमाङ्कन, श्रम तथा रोजगारका मुद्दाहरूसम्बन्धी बारे सङ्गठन गर्न पाउने अधिकार, सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक बिमा कार्यक्रम, प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त जीवनस्तर प्राप्त गर्ने अधिकार (पर्याप्त भोजन, लुगाफाटो तथा आवास र जीविकाको अवस्थाको निरन्तर सुधारलगायत), प्रत्येक व्यक्तिको उच्चतम मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्य प्राप्त गर्ने अधिकार, शिक्षाको अधिकार र प्रत्येक व्यक्तिको सांस्कृतिक जीवनमा भाग लिन पाउने, वैज्ञानिक प्रगतिको फाइदाहरूको उपभोग गर्न तथा आफू स्रष्टा भएको कुनै पनि वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक उत्पादनबाट उत्पन्न भएको नैतिक वा भौतिक हितहरूको संरक्षणबाट हुने फाइदाको अधिकार पर्दछन्, तर यी अधिकारहरू यी कुरामा मात्र सीमित छैनन्। यस अभिसन्धिमा उल्लिखित अधिकारहरू जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा हुने कुनै पनि भेदभावबिना उपभोग गरिने कुराको प्रत्याभूति पनि यस अभिसन्धिले गरेको छ।

■ सिडबमोजिम, महिलाविरुद्धका भेदभावको उन्मूलन गर्ने नीति अवलम्बन गर्न तथा महिला हकदार भएका सबै सारभूत अधिकारको प्रत्याभूतिका सम्बन्धमा महिला समानता सुनिश्चित गर्न सकारात्मक उपायहरू गर्न नेपाल बाध्य छ। यसमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूको उपभोग पर्दछन्।

- बालअधिकार महासन्धिबमोजिम, नेपाल सबै प्रकारका यौन शोषण तथा यौन दुर्व्यवहार, वेश्यावृत्ति तथा अन्य गैरकानुनी यौनाभ्यास र बालश्रमबाट संरक्षणलगायत बालबालिकाको अधिकार संरक्षण गर्न बाध्य छ।
- नेपालले क्याटमा गरेको सम्मिलनबमोजिम, आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गत यातनाका कार्यहरू तथा अन्य प्रकारका क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय हुन नदिन, तिनको निषेध गर्न वा तिनलाई दण्डित गर्न र यातनापीडितहरूले राज्यको कानुनी प्रणालीमा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्न यो बाध्य छ।

यी सन्धिहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने प्रत्येक सन्धि निकायले नेपालको मानवअधिकार रेकर्डको अध्ययन गरेका छन्। यी निकायहरूले आईसीईआरडी, सिड, सीआरसी, आईसीसीपीआर, आईसीईएससीआर वा क्याटअन्तर्गतका दायित्वहरूमध्ये धेरैजसोलाई नेपालले पूरा नगरेको पाएका छन्। लोकतन्त्रतर्फको सङ्क्रमणको बेला परिकल्पना गरिएका राजनीतिक संयन्त्रहरू जेसुकै भए पनि यी दायित्वहरू नेपालका लागि निरन्तर लागू भइरहन्छन्।

नयाँ संविधान भित्र दलित अधिकारको संरक्षण

क. नागरिकताको पहुँच

अन्तरिम संविधान को भाग ८ (संविधान को थालनीमा नागरिक) र भाग ११ (नागरिकता टोलीको नियुक्त) माध्यमबाट अन्तरिम संविधान नागरिकता पाउनुको बाधाहरूलाई सम्बोधन गर्छ। तापनि अन्तरिम संविधानले (र नेपाल नागरिकता ऐन २०६३ ले) महिला र दलितलाई अझ पनि भेदभाव गर्छ। यसलाई सम्बोधन गर्नुको लागि नयाँ संविधानमा विदेशी महिलाले नेपाली पुरुषसँग बिहे गर्दा जसरी नागरिकता पाउँछ त्यस्तरीनै विदेशी पुरुषले नेपाली महिला सँग बिहे गर्दा खेरी नागरिकता पाउनु पर्ने प्रावधान हुनु पर्छ र त्यसको साथै बच्चाले सम्मान रुपले चाही आमा विदेशी होस चाही बुवा विदेशी होस् नागरिकता पाउनु पर्छ भने प्रावधान हुनु पर्छ। नागरिकता को बचनलाई प्रभाव दिनको लागि नेपालले दलितहरूले नागरिकताको प्रमाण पत्र नपाउने कारणहरू पनि हटाउनु पर्छ जस्तो कि दस्तावेज पेस गर्नु पर्ने (जग्गा सम्पत्तिको) जस कारणले तराईको दलितजस्तो समाजको मानिसहरू र अन्य समूहहरू जुन समूहको पहिला देखी जग्गा जमिन छैन नागरिकता पाउनु सकेको छैन। नागरिकता पाउनु नसकेकोमा दलितहरूले अन्तरिम संविधानले दिएको अन्य अधिकारहरू पाउनु सक्दैनन्।

ख. सम्मानताको अधिकार र भेदभावबाट मुक्त हुने अधिकार

अन्तरिम संविधानले विशेष गरी परिचयबाट, भाग १३ (सम्मानताको अधिकार) बाट र भाग १४ (छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव बाट मुक्त हुने अधिकार) व्यक्तीहरूको सम्मानता तथा भेदभाव बाट मुक्त हुने अधिकारको संरक्षण गर्नु खोजेको छ। तर, नेपालले निरन्तर रूपमा यो भेदभावलाई नियम कानूनमा र अभ्यासमा प्रभावकारीरूपले सम्बोधन गर्न सकेको छैन। यसलाई सम्बोधन गर्नुको लागि नयाँ संविधानको परिचयमा नै मानवअधिकार मुल सरोकार हो भनेर प्रतिबद्धता हुनुपर्छ। त्यसबाहेक भाग १३ लाई आधार मानेर नयाँ संविधानले भेदभावलाई मनाही गरेको आधारहरू उल्लेख गरेको भन्दा अरुहरू उल्लेख नगरेको पनि छ भन्दै, अन्तराष्ट्रिय मानवअधिकार कानून भित्र भएको आधारहरू पनि उल्लेख गर्दै, यो प्रत्याभूति "सबै मनिसलाई" लागु हुने, गैर- नागरिकहरूलाई भेदभाव भएको खण्डमा पनि। नयाँ संविधानले अरु के प्रष्ट पार्नुपर्छ भने "विशेष प्रावधान पाउनु सक्ने समूहहरू उल्लेख गरेको भन्दा अरु उल्लेख नगरेको पनि हुनसक्छ किनभने अस्तित्वमा सम्मानता हनन हुने स्थितिमा यी प्रावधान प्रयोग भएन भने नेपाल आफ्नो अन्तराष्ट्रिय दायित्व को पालन नगरेको हुनसक्छ। अन्तिमा भाग १४ ले "छुवाछुत" लाई र जातीय भेदभावलाई अस्वीकारको कुरालाई अझ अगाडि बढाउन को लागि नयाँ संविधानले जातको आधारमा कुनै पनि पेसा वाध्यत्मक बनाउनु निश्चित रूपले खारेज गर्नु सक्छ। नयाँ संविधानलाई यसरी श्रृजना गर्दा खेरी जातको आधारमा भेदभाव मनाही छ भनेर चेतना बढाउँदा सम्पन्नताको प्रत्याभूति हुने छ। यसरी गर्दा खेरी नेपालको दलितहरू प्रति भएको मानव अधिकारको घोर उल्लङ्घनहरू उन्मुलन हुनेछ।

ग. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू

भाग २१ (सामाजिक न्यायको र भाग ३३(डी१)(राष्ट्रको दायित्वहरू) को माध्यम बाट अन्तरिम संविधानले दलितहरूले जनसङ्ख्याको आधारमा राष्ट्रियको रचनामा सहभागी हुने अधिकार दिएको छ। यसलाई कार्यान्वयन गर्नेका लागि दलितहरूको जनसङ्ख्या पत्ता लगाउनु पर्छ र विशेष प्रभाधानको कार्यान्वयन हुनु पर्छ, ताकी दलितहरूले सबै निर्णय बनाउने प्रकृयाहरूमा भाग लिनु सक्छ- नयाँ संविधान मस्यौदा गर्न देखी राष्ट्रिय विकासको गतिविधि सम्म। समाभेसी राजनीतिक प्रणाली हुनेका लागी राजनीतिक दलहरूले सदस्यता, नेत्रित्व तथा राजनीतिक पद्धको नियुक्तिमा भेदभाव गर्नु हुँदैन र नयाँ संविधानको भाग १४२ (राजनीतिक दलले चुनावलाई चुनौती गर्नु दर्ताको आवश्यकता) ले पनि यी आधारमा दर्ता गर्न दिन हुँदैन। स्वतन्त्र अधिकार (भाग १२) र धर्मको अधिकार (भाग २३) लाई प्रत्याभूति गर्नुको लागि नयाँ संविधानले यी स्वतन्त्रहरू माथि गैर कानुनी अथवा बिना कारण को रोक गर्नु हुँदैन। उद्धरणको लागि अन्तरिम संविधानले केही अधिकारहरूलाई रोकेको छ "सरल सम्बन्ध" को लागि "सार्वजनिक स्वास्थ्य तथा नैतिकताको लागि तथा धार्मिक स्थलको संरक्षण को लागि, जसले गर्दा दलितहरूले आफ्नो मानव अधिकार नपाउन सक्छ। अन्तिमा नेपालले आफ्नो अन्तराष्ट्रिय दायित्वहरू पालना गर्न को लागि नयाँ संविधानले मानिसले आफले रोजेको मान्छे सँग बिहे गर्न पाउने प्रत्याभूति गर्नु पर्छ। यो परिवर्तन बाट, विशेष गरी सङ्कटकालीन अवस्थामा जुन बेला अधिकारहरू पनि समस्यामा परेको हुन्छ, नयाँ संविधानले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको संरक्षण गर्नु सक्छ।

घ. आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार

अन्तरिम संविधानले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू "संविधानसभा" गर्नु खोज्दा पनि दलितहरूले यी अधिकारहरू लागु गर्नु पर्याप्त प्रत्याभूति दिएको छैन। दलितहरूले सामना गरेको महत्वपूर्ण ऐतिहासिक बाधाहरू नष्टको लागि नयाँ संविधानले के सुनिश्चित गर्नु पर्यो भने यो अधिकारहरू खाली तथा अरुकुरामा भर पर्ने होइन। उदाहरणको लागि धेरै सम्बन्धित प्रावधानले (उदाहरणको लागि भाग १८ (रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा को अधिकार)) ले "कानूनले दिएको हद सम्म" मात्रै दिने गरेको छ। यस्ता कुराहरू हटाउनु र नयाँ संविधानमा नेपालको मूल दायित्वहरू गल्तीले कार्यान्वयन गर्न नसक्ने प्रावधान भित्र राखेन भने अभ्यासमा आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको कार्यान्वयन हुन्छ।

नयाँ संविधानले आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू पालना गर्नुको लागि अझ ठोस आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू राख्नु पर्छ। भाग १६ (वातावरण र स्वास्थ्यको अधिकारले) स्वच्छ वातावरण र निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्यसेवा दिँदा पनि, हरेक मानिसको सबभन्दा उत्तम शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य को प्रत्याभूति गर्नु पर्छ, र यस भित्र स्वास्थ्य को अधिकारलाई अर्थ दिने कुराहरू पनि हुनु पर्छ जस्तो कि सफा पानी र पुग्ने स्वास्थ्य सेवा। भाग १८ (रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा को अधिकार) ले खानाको अधिकार दिँदा पनि यस भागको कार्यान्वयन बढाउनुको लागि नयाँ संविधानले के कुर स्पष्ट गर्नु पर्यो भने न्यूनतम आवश्यक पौष्टिक तथा सुरक्षित खाना पाउनु पर्ने यस अधिकारभित्र पर्छ। भाग १७ शिक्षा र सांस्कृतिक अधिकारले निःशुल्क शिक्षाको अधिकार दिँदा पनि सरल शिक्षा पाउनुको लागि यो अधिकार भित्र निःशुल्क उच्चशिक्षा दिनुपर्यो सबैलाई। नेपालको सम्मानत र भेदभावबाट मुक्त हुने अधिकारलाई पालन गर्नुको लागि शिक्षा सम्मान रूपले सबैले पाउनु पर्यो, जस भित्र दलितप्रति भेदभाव गरेको कुराहरू कक्षा किताबबाट हटाउनु पर्छ।

भाग २९ (शोषणबाट मुक्त हुने अधिकार) र भाग ३० (श्रमको अधिकार)ले बेचबिखन र दासत्व मनाही गर्दा पनि दलितहरूको रोजगारमा भेदभाव र शोषण सक्नुको लागि नयाँ संविधानले अझै केही कदम लिनु पर्छ। यो कसरी हुनु सक्छ भने श्रमको अधिकार भित्र स्वतन्त्र रूपले रोजगार स्विकार्ने र मजदुरहरूले न्याय र सकारात्मक कामको वातावरण पाउनु पर्ने र हुनुपर्ने पारिश्रमिक पनि पाउनु पर्ने हुनुपर्छ। यो परिवर्तनको साथसाथै नेपालले दलितहरूको लागि रोजगारको तालिम कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नु पर्छ अनि अरु रोजगार नपाएको पीडित समूहहरूको लागि पनि। धेरै दलितहरू बसेको वातावरण हेर्दा नयाँ संविधानले सुरक्षित तथा पुग्ने बास निश्चित रूपले प्रत्याभूति गर्नु पर्छ, अनि यसले गर्दा दलितहरूको बस्ने स्थिति र व्यक्तिगत सुरक्षा अझै राम्रो हुन सक्छ। त्यस बाहेक, अधिकारको प्रावधान दलितहरूले बोकेको भेदभावको लागि निर्बल भएको ले (उदाहरणको लागि भाग १९ (सम्पत्तिको अधिकार)), नयाँ संविधानले दलितहरूलाई प्रगतीशील नीति र भूमिको प्रावधान सामाजिक तथा आर्थिक सुरक्षा सुनिश्चित गर्नुको लागि अर्का समूह भित्र राख्नु पर्छ। निश्चित रूपले, दलितहरूको जग्गा जमिन नभएकोले नयाँ संविधानले पहिला भएको भेदभावबाट लिएको खण्डमा नयाँ जग्गा जमिन पाउने तथा अरु तुलनात्मक निष्कर्ष सम्बन्धी प्रावधान थप्नु पर्छ।

ड. महिलाको अधिकार

अन्तरिम संविधानको भाग २० (महिलाको अधिकार) ले महिला प्रति भेदभाव तथा हिंसा मनाही गरेको छ र यस भागले महिलालाई केही सम्पत्तिको अधिकार र गर्व अवस्थाको अधिकार दिएको छ। एउटा छुट्टै भाग महिलाको अधिकारलाई सम्बोधन गरेको राम्रो छ; तर पनि, दलित महिलाप्रति भएको भेदभाव जस भित्र जात, लिङ्ग र वर्गको आधारमा भेदभाव हुन्छ, त्यसलाई रोकिएको लागि अझै चाहिन्छ। पहिलो अन्तराष्ट्रिय कानूनलाई पालना गरेर नयाँ संविधानले पुरुष तथा महिलाको सामाजिक र सांस्कृतिक व्यवहारलाई उपयुक्त रूपले परिवर्तन गर्नु प्रावधान। त्यसबाहेक नयाँ संविधानमा पारिवारिक सम्बन्धको विषयमा केही निश्चित अधिकारहरू थप्नु पर्छ, जस्तो कि पुरुष र महिला बिहे गर्दा खेरी, बिहे खारेज गर्दा खेरी आमा बुवाको अधिकार र जिम्मेवारी परिवार नियोजन बच्चासँग सम्बन्ध र सम्पत्ति र धनको सम्मानताको अधिकार। यो सुझावलाई अपनाएर महिलाको वास्तविक रूपमा सम्मानता बढ्छ त्यसले गर्दा नेपालले जारी भएको दलित महिला प्रति मानव अधिकारको घोर उल्लङ्घनप्रति कार्यवाही गर्न सक्छ। यी उल्लङ्घनले गर्दा दलित महिलाहरूले नेपालको शासनमा भाग लिनु सकेको छैन, शिक्षा स्वास्थ्य सेवा तथा पुग्ने जीवन स्तर पाउन सकेको छैन र यस्तो मानव अधिकार उल्लङ्घनले गर्दा दलित महिलाहरू यौनिक शोषण बाट पीडित बनको छ।

च. बालबालिकाको अधिकार

भाग २२ (बालबालिकाको अधिकार) को माध्यमबाट अन्तरिम संविधानले बालबालिकाको अधिकार बचाउन खोज्छ। त्यस भित्र दलित बालबालिका, जसले गाह्रो कार्य स्थिति बोक्नु पर्छ द्रुतमा भाग लिनु पर्छ र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार पाउनु सकेको छैन, पनि पर्छ। यो उल्लङ्घनहरू हेर्दा नयाँ संविधानले अन्तरिम संविधानको प्राधान्यलाई अझ सशक्त बनाउनु पर्छ।

नयाँ संविधान भित्र बालबालिकाले उनिहरूको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य तथा धार्मिक नैतिक वा सामाजिक विकास लाई नकरात्मक प्रभाव पर्ने कार्यहरूबाट गर्न नपाउने प्रस्ट रूपले उल्लेख गर्नु पर्छ। नयाँ संविधानले बालबालिकाको हित प्रारम्भिक मानेर बालबालिका सम्बन्धी कार्य प्रारम्भिक मात्रै पर्छ।

छ) यातनाबाट मुक्त हुने अधिकार र क्रूर अमानवीय तथा होच्याउने व्यवहार (सी.आय.डि) तथा द्रुत दण्ड बाट मुक्त हुने अधिकार

अन्तरिम संविधानको भाग २६ (यातनाबाट मुक्त हुने अधिकार) ले शारीरिक तथा मानसिक यातना र सि.आय.डि मनाही गरेको छ। यो भागले क्षतिपूर्तिको प्रावधान र द्रुतको अवस्था गरिएको छ। भाग २६ को राम्रो पक्ष भएता पनि त्यो भागले दलितप्रति यातना र सि आय डि रोकु सकेको छैन। नेपालले आफ्नो अन्तराष्ट्रिय कानुनी जिम्मेवारी पालना गर्नुको लागि नयाँ संविधानले यातनाको र सि आय डि को अर्थ थुनेको अवस्थामा मात्रै लागू

हुने होइन भनेको कुर प्रस्ट गर्नु पर्छ। त्यस बाहेक नयाँ संविधानले द्वन्द्वको अवस्था प्रस्ट गर्नु पर्छ। यातना गर्नेलाई सहयोग गर्नेहरूलाई सजाय हुनु पर्‍यो। यो नयाँ प्रावधानहरूले सरकारी र गैर सरकारी पात्रहरू दुवैलाई सम्बोधन गर्छ। नेपालमा दलितहरू प्रति भइरहेको व्यापक यातना र सि आय डि बिस्तारै घटाइन्छ। यो प्रावधानले दलित महिलाप्रती लैङ्गिक हिंसा पनि घटाइन्छ।

ज) संवैधानिक अधिकार र संरक्षण नेपालमा अभ्यासमा ल्याउने: कार्यान्वयनको मुद्दाहरू

विशेषगरी भाग ३२ (संवैधानिक विकल्पको अधिकार) भाग ३३ (राष्ट्रको दायित्वहरू) र भाग १०७ (सर्वोच्च अदालतको इलाका) को माध्यमबाट अन्तरिम संविधानले अधिकारहरूको कार्यान्वयन हुनु पर्छ। आफ्नो इच्छा अनुसार होइन भनेर मानेको छ। नियम कानूनले अदालतले र सरकारी आयोगले दलितहरू को "छुवाछुत" लाई गम्भीर अपराध हो भनेर प्रत्याभूति गर्नुको लागि नयाँ संविधानले अधिकार प्रति रोक गरेको हटाउनु पर्छ र नागरिक र गैर नागरिक दुवैले सर्वोच्च अदालतमा नियमको संवैधानिकता चुनावती गर्न पाउनु पर्छ। नयाँ संविधानले राष्ट्र आयोगहरूलाई अझ शक्तिशाली बनाउनु पर्छ। यो कसरी हुन्छ भने राष्ट्र मानव अधिकार आयोगलाई आर्थिक स्वतन्त्रता दिनु पर्छ र राष्ट्र दलित आयोग संवैधानिक समूहको रूपमा स्थापना गर्नु पर्छ। यो परिवर्तनले जातीय भेदभावको दण्ड हीनता लाई उन्मुलन गर्न सहयोग गर्छ। दलित महिला र दलितविचको भेदभावबाट पीडित भएको ब्यक्तीहरूले राहत पाउँछ।

४ निश्कर्ष

नेपालको नयाँ संविधान बनाउँदा संविधान सभाले नेपालको गृह युद्ध पछि शान्ति बनाउने र नेपालको अधिकार प्रत्याभूति गर्ने अन्तराष्ट्रिय कानुनी दायित्वको ठूलो जिम्मेवारी लिएको छ। नेपालको दलित जनसङ्ख्याको अधिकार पालना भएकोमा मात्रै यो दुइटा जिम्मेवारी पुरा हुन्छ। नेपाल पक्ष देश भएको विभिन्न मानव अधिकार उल्लेख गरेको आधारभूत सिद्धान्त के हो भने सबै मनिसको महत्व एउटै हो। यसले गर्दा नेपालले कानुनी रूपले दलितको मानवाधिकार कदर संरक्षण। यो जिम्मेवारी पुरा गर्दै नेपालको शान्ति पनि दिगो हुन्छ र प्रभावकारी राजनीतिक आर्थिक र सामाजिक विकास पनि सम्भव हुन्छ। धेरै समय देखी

- नागरिकता पाउनु पर्छ र नागरिकताको प्रमाणपत्र पनि पाउनु पर्छ

- सबै मनिसको सम्मानताको अधिकार र भेदभावबाट मुक्त हुने अधिकार संरक्षण गर्नु पर्छ र औपचारिक र ब्यबहारमा सम्मानता हुनु पर्छ। कुनै पनि आधारमा भेदभाव हुनु हुँदैन। छुवाछुत र जातीय भेदभाव लाई अस्विकार गर्नु पर्छ। विशेष प्रावधान वास्तविक समानताको लागि सबै अधिकार को लागि हुनु पर्छ। रोजगार र

शिक्षामा पनि भेदभाव हुनु हुँदैन।

- जनसङ्ख्याको आधारमा दलितहरूले नेपालको नयाँ संविधानमा सहभागिता हुनु पर्छ। नेपालको दलितहरूले राष्ट्रियको निर्णय गर्ने समूहहरूमा भाग लिनु अवसर पाउनु पर्छ।

- जुन राजनीतिक दलले दलितहरूलाई सदस्यतामा, नेतृत्वमा, वा राजनीतिक पदको नियुक्तिमा भेदभाव गर्छ, त्यो दलले दर्ता गर्नु पाउँदैन भन्ने।

- दलितहरूलाई सबै स्वतन्त्रता दिने जस्तो कि धर्मको स्वतन्त्रता आफूले रोजेको मान्छेसँग बिहे गर्नु पौने। संविधानले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारमा कुनै पनि हनन भएमा नियमको कार्यान्वयन प्रत्याभूति गर्नु पर्छ।

- विशेष गरेर शैक्षिक र संस्कारित अधिकारलाई, सफा वातावरणको अधिकारलाई, उच्चस्तर शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको संरक्षणको अशिक्षालाई, निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, पानी र पुग्ने स्तरको बास, रोजगारीको अधिकार, श्रम र सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, र अन्य अधिकारहरूलाई संरक्षण गरेर दलितहरूको आर्थिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई प्रत्याभूति हुनुपर्छ। यो अधिकारहरू प्रत्याभूति भएर खानाको अधिकार हुन्छ, दासत्वलाई रोकिन्छ, र मनिसले आफ्नो काम आफ्नै खुशीले गर्नु पाउन्छ, न्याय र साकार आत्मक वातावरणमा हुनु पर्ने जेल पाएर। यो अधिकार प्रत्याभूति भयो भने दलितहरूको जग्गा पहिला को भेदभावबाट हराएकोमा केही जग्गा पौने उपायहरू हुन्छ।

- दलित महिलको अधिकार सन्नखान गर्नु पर्छ भेदभाव र हिंसालाई मनही गरेर। पुरुष र महिला को सामाजिक र सन्स्कृतिक व्यवहार परिवर्तन गर्नउ पर्छ। जग्ग र सम्पत्तिको अधिकारलाई प्रत्यभुती गर्नु पर्छ, बच्चा भएको अवस्थाको अधिकारको प्रत्यभुती हुनु पर्छ र परिवारको अधिकारको प्रत्यभुती हुनुपर्छ।

- दलितहरूको यातनाबाट मुक्त हुने अधिकार र अन्य क्रूर, अमानवीय तथा होच्याउने कार्य बाट मुक्त हुने अधिकारको पालन हुनु पर्छ। जसले यातना द सि अय दि गर्दा पनि, पत्रले उपयुक्त डाँडा पाउनु पर्छ र नियम कार्यान्वयन हुनु पर्छ।

- सम्भैधानिक अधिकार कार्यान्वयन हुनु पर्छ र अदालत र सरकारी आयोगहरूले चुवचुउत्लाई गम्भीर अपराध सम्झेर नियम कार्यान्वयन गर्नु पर्छ।

मानवअधिकार तथा विश्व न्याय केन्द्र, न्युयोर्क विश्व विद्यालय कानून विभाग दलित गैसस र अन्तराष्ट्रिय दलित एकबद्धता सञ्जाल ले के कुर उलेख गर्न चाहन्छ भने सम्भिधान सभा ले माथि उलेख गरिएको सम्भैधानिक प्राब्धानहरूलाई पालन गरे पछी, रस्त्रियाले सर्वजनिक तथा ब्एक्तिगत चेत्रामा भएको जतिय भेद्भाव खारेज गर्नुको लागि प्रशासनमा, अदालतमा, बजेत्मा, र विद्यालयमा कदम हरु गर्नु पर्छ।

लेखखरुको बारेमा

मानवअधिकार तथा विश्व न्याय केन्द्र, न्युयोर्क विश्व विद्यालय कानुन विभाग : मानवअधिकार तथा विश्व न्याय केन्द्रले न्युयोर्क विश्वविद्यालय कानुन विभागभित्र सञ्चालन गरिने प्रशिक्षण, अनुसन्धान, क्लिनिकल, प्रशिक्षार्थी तथा प्रकाशनसम्बन्धी विपुल गतिविधिको आयोजना गर्ने तथा त्यसलाई विस्तार गर्ने कार्य गर्दछ।

दलित गैसस: डलित गैसस संस्थान, नेपाल, (व्वा.डन्फनेपालडट्ओर्ग), नेपालको ३०० दलित गैसस को छाता समुहा हो। दि.एनेफको मुल उदेश्य के हो भने नेपालमा जातिय भेदभावसँग लड्ने जती पनि गैसस छन सबैलाई समान्वय गर्ने हो। डलित आवाज संयुक्त रूपले उथौने थौन यो संस्थाले श्रीजना गरेको छ।

अन्तराष्ट्रिय दलित एकबद्धता सञ्जाल : यो केन्द्र तथा यसको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार क्लिनिकले भेदभावसम्बन्धी आफ्नो कार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय दलित ऐक्यबद्धता सञ्जाल (www.idsn.org) तथा दक्षिण एसियाभरिका दलित गैसस साझेदारहरूसँग व्यापकमात्रामा सहकार्य गरेर दक्षिण एसियामा जातीय भेदभावबारे आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेका छन्। जातीय भेदभावबारे केन्द्रको कामबारे थप जानकारीका लागि तथा हाम्रा सबै वक्तव्य तथा प्रतिवेदनहरूका लागि कृपया वेबसाइट (www.chrgj.org) हेर्नुहोस्।